

Божица МЛАДЕНОВИЋ
Милић Ј. МИЛИЋЕВИЋ

БАЛКАНСКИ РАТОВИ У СРПСКОЈ ИЛУСТРОВANOЈ ПЕРИОДИЦИ*

Апстракт: Непуне четири деценије од када је фотографија по први пут пропратила један српски оружани сукоб њено учешће постало је и саставни део домаће ратне периодике. Чак три часописа посвећена балканским ратовима, донела су близу две хиљаде илустрација међу којима је фотографија, била више него доминантан облик визуелног изражавања. На тај начин, ови илустровани недељници приближили су читаоцима не само ратна збивања него и неке нове пропагандне облике. Са историографског становишта гледано радило се такође, о појави једног новог и специфичног типа историјског извора.

Кључне речи: Балкански ратови, периодика, илустративни материјал.

Писани текстови, праћени разноврсним илустративним материјалима одувек су били саставни део ратних сукоба. Како је током историје ратова увек било на претек, тако ни материјала којим би се они представили никада није мањкало. Но општи технички напредак који је учињен током 19. века унео је и једну новину. Била је то фотографија, која је, од Кримског рата (1853–1856), вероватно и раније, донела нов начин сагледавања ратне стварности.¹ Само двадесет година после збивања на Криму, спој рата и фотографије догодио се и на Балкану. Српско-турски ратови 1876–1878. године изродили су прве ратне фотографије, а с њима и појаву првог ратног фотографа, тајанственог Руса И. В.

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама – друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

¹ Неколико првих фотографија тзв. „дагеротипија“ анонимног америчког фотографа, потичу из још ранијег периода (1847. године) и посвећене су америчко-мексичком рату.

Громана.² До следеће фазе, а то је спој ратне фотографије и периодике проћи ће две и по деценије. Ова фаза започеће у времену Првог балканска рата, а њен пример представљаће три илустрована часописа: *Илустрована ратна кроника* Светолика Гребанца, истоимени часопис Каменка Суботића и *Балкански рат у слици и речи 1912–1913. године* Душана Шијачког.³

Питање које се само по себи поставља и на које треба прво одговорити да би се објаснио методолошки приступ овом раду је, зашто се о ова три часописа говори истовремено, тј. зар примена поступка појединачне анализе не би била сврсисходнија? Прост одговор на ово питање могао би се сажети само у једној речи – рационалност, мада би се и исто тако прецизан одговор такође могао изрећи у само једној речи – истоветност. Наиме, сва ова три часописа до те мере су слична да им уредничка неинвентивност, у два случаја није наденула чак ни различито име. У погледу садржаја, ствари не стоје много боље, а илустративни материјал, иако знатно разноврснији, у извесној мери, такође се често поклапа. Једном речју, анализа и класификација одређених сегмената једног часописа примерена је и у случају друга два. Стога смо одлучили да њима приступимо одједном и прикажемо их на један, готово истоветан начин.

Став потпуно супротан изнетом и истицање специфичности и изузетака у сваком од ових часописа сигурно би имао би оправдање, али би последица појединачне анализе сваке фотографије или сваког текста захтевала простор читаве монографије која би неоспорно поновно захтевала и извесну груписаност односно категоризацију. По нашем мишљењу генерално најбоље решење, које је већ делимично и спроведено, су репринт издања која би посредством нове технологије и на модеран начин знатно већем читаоцу дала занимљиво штиво о ратној прошлости, а историчарима врло значајан изворни материјал, а посредством њега и могућност разних видова научне обраде.

Гледајући у назад, илустрована периодика посвећена искључиво ратним збивањима није била потпуна новина, јер су часописи Суботића, Гребанца, као и Шијачког, имали свој наводни узор. Била је то истоимена *Илустрована ратна кроника*, издавана од јула 1877. до фебруара 1878. године у Новом Саду под руководством Стеве Васина Поповића и Арсе Пајевића. Двојицу познатих издавачких делатника, пратили су у овом подухвату још познатији списатељи. Најпре Јован Јовановић Змај, а затим и два Србијанца, Пера Велимировић и Пера Тодоровић, који су се у то време као избеглице обрели на тлу Аустроугарске.⁴

² О Громану и осталим фотографима постоји доста обимна библиографија. Најновији списак референтних дела – *Балкански ратови. Фото-запис Самсона Чернова*, Београд 2009, 19, (нап. 3).

³ Због сличности или чак потпуне истоветности имена часописа, као и рационалности у домену напомена, даље означавање вршићемо делом путем скраћеница и то на следећи начин: *КГ* – „Илустрована ратна Кроника, уред. Гребанац; *КС* – „Илустрована ратна Кроника“, уред. Суботић; *КП* – „Илустрована ратна Кроника, уред. Поповић и *БК* – „Балкански рат у слици и речи“, уред. Шијачки.

⁴ Текст Н. Марковића објављен у *БК*, бр. 4 од 10. фебруара 1913, 62–63. О *КП* опширније у уводу њеног репринт издања. Београд 2011, 7–18.

Појам узора неминовно нас уводи у питање односа, или другачије речено; да ли су и колико, три часописа са тематиком из балканских ратова, по форми и садржају идентични са оним посвећеним Српско-турским рату, и ако јесу, у којој мери? Одговор на ово питање, изузевши наравно идентична имена, био би скоро потпуно негативан јер чак и прелиминаран поглед показује на тек само по коју, скоро занемарљиву сличност. Разлике међутим, уочавају се одмах, а прву од њих представља обрнуто пропорционална величина. Старија *Кроника* изашла је у само 7 бројева, који су, опет супротно, четири или чак осам пута „дебљи“ од оних посвећених балкански ратовима.⁵ Још приметнија разлика је у визуелном делу. Упркос поменутој премијери ратне фотографије старој већ три деценије *Кроника* Српско-турских ратова уопште је не садржи, већ се њене визуелне представе своде искључиво на графичке приказе. Насупрот овом, у млађим *Кроникама* као и *Балканском рату* фотографија је више него доминантан вид, док су остале врсте представа: уметничке репродукције, цртежи, карте и друго, бројчано врло ограничени. Старија *Кроника*, упркос ратним дешавањима, има и нешто ведрији тон исказан кроз посебну рубрику, тзв. „Смесице“ које су по правилу праћене и приличним бројем карикатура.⁶ У млађим *Кроникама* шаљиви садржаји готово у потпуности изостају. Јављају се тек у случају три или четири карикатуре (Гребанац и Суботић), док се у *Балканском рату* оне не појављује нити на једном месту. Коначно и најважније, тематика старијег и млађих часописа скоро је у потпуности различита. У млађим, она је готово потпуно усмерена српским (и црногорским) ратним дејствима, као и њиховим носиоцима, док се акције савезника, изузев у случају опсаде Једрена, тек помињу. Код старије *Кронике* ситуација је скроз обрнута. Руске трупе и заповедници, и њихова дејства у Азији и Европи праћена су са толико описа и илустрација, да се чини да је овај месечник намењен руској а не српској читалачкој публици. Свему овом треба додати и чињеницу, да је старија *Кроника* у времену излажења, била једини српски часопис овог типа, док је балканске ратове, тачније Први, пратило истовремено њих три; један новосадски и два београдска.⁷ Према томе, напредак и у погледу бројности часописа овог типа, више је него несумњив.

Једна од многобројних заједничких карактеристика сва три часописа посвећених балканским ратовима била је краткоћа њиховог постојања. Излажење Суботићеве *Кронике* је потрајало свега тринаест месеци, док је век друга два часописа био још краћи. Супротно, појава првог броја ових часописа

⁵ *КП*, изузев у првом броју, обухвата 64 или укупно 464 стране.

⁶ Аутор поменуте рубрике био је Јован Јовановић Змај, а управо она послужила је као концепт за будући шаљиви часопис под именом *Стармали*. Види *К*, бр. 5, децембар 1877, 319-320; Репринт, 2011, 15.

⁷ *КС* издаван је у Издавачкој књижарници Свет Ф. Огњановића у Новом Саду, а штампан је у д. д. „Браник“. Уредништво *КГ* налазило се у Позоришној 2, у Београду, где је била и штампарија „Ст. М. Исаковић и Комп“. *БР* штампан је у Бранковој 3, у штампарији „Млада Србадија“ власништво Влад. Анђелковића.

барем у два случаја скоро је идентично. Оба броја *Кроника*, Гребанчеве и Суботићеве, изашле су готово у исти дан, средином октобра 1912. или непуне две седмице од званичног избијања Првог балканског рата.⁸ Трећи часопис, *Балкански рат*, био је пар месеци млађи. Његов први број угледао је светлост дана тек 20. јануара 1913. године, тик пред окончање примирја и новог отпочињања ратних дејстава.⁹ За разлику од готово истоветног почетка, време нестанака ове периодике много је шароликије. Прво је, већ у марту 1913. нестало Гребанчеве, а до јесени и Суботићеве *Кронике*. Само два месеца касније, у децембру 1913. *Балкански рат у слици и речи* такође је окончао своје излагање.¹⁰

Хронолошки оквири укузују на још један податак. *Балкански рат у слици и речи*, као и *Илустрована ратна Кроника* Каменка Суботића, сведочанство су за оба ратна сукоба, док је Гребанац својим часописом покрио само први рат, онај вођен са Турском.

Дужина излагања сваког од часописа делимично је условила и њихов укупан број. Гребанчев часопис публици их је понудио најмање, свега 26, док је Шијачки доспео до броја 40. Суботићева *Кроника* зауставила се на 50. броју с тим што је већ у 38. образложено, како је већ постојећа намера да се излагање оконча, осујећена новим Српско-бугарским ратом.¹¹ Ипак, целокупно поређење обима изведено на основу броја штампаних страна, (са једним или два табака по примерку) *Балканском рату* сигурно даје преимућство (640 стр.), док су друге две *Кронике* по обиму, биле за око трећину краће.¹²

Као и остала обележја, учесталост излагања ових часописа само се делимично поклапала. Часописи Суботића и Шијачког, били су недељници док је Гребанчев подухват био нешто амбициознији. Његово гласило, што је вероватно други разлог његовог знатно краћег излагања, био је двонедељник (изл. у недељу и четвртак) од чега се, почетком, а нарочито пред крај његовог излагања, у већој мери одступало, па је размак између неких јануарских и фебруарских бројева био и по више седмица. Разлог томе, како је само уредништво наводило био је недостатак хартије одговарајућег квалитета, иначе набављаног из Аустрије.¹³

Пошто је илустрација заједнички именилац сва три часописа, сматрамо да највећу пажњу треба посветити управо њој. Добра потпора за овај став је и њена учесталост до те мере, да се ни једно од ових дела, без илустративног

⁸ Први број *КГ* изашао је 14. а *КС* 18 (25). октобра 1912. године. Почетак излагања овог другог часописа наведен је на основу прорачуна пошто први број у Народној, као и Централној војној библиотеци није сачуван.

⁹ Примирје са Турском започето је 20/21 новембра 1912. а окончано 21. јануара 1913. у 17 сати.

¹⁰ Последњи број *КГ* изашао је 10. марта, *КС* 16. октобра, а *БР* 12. децембра 1913.

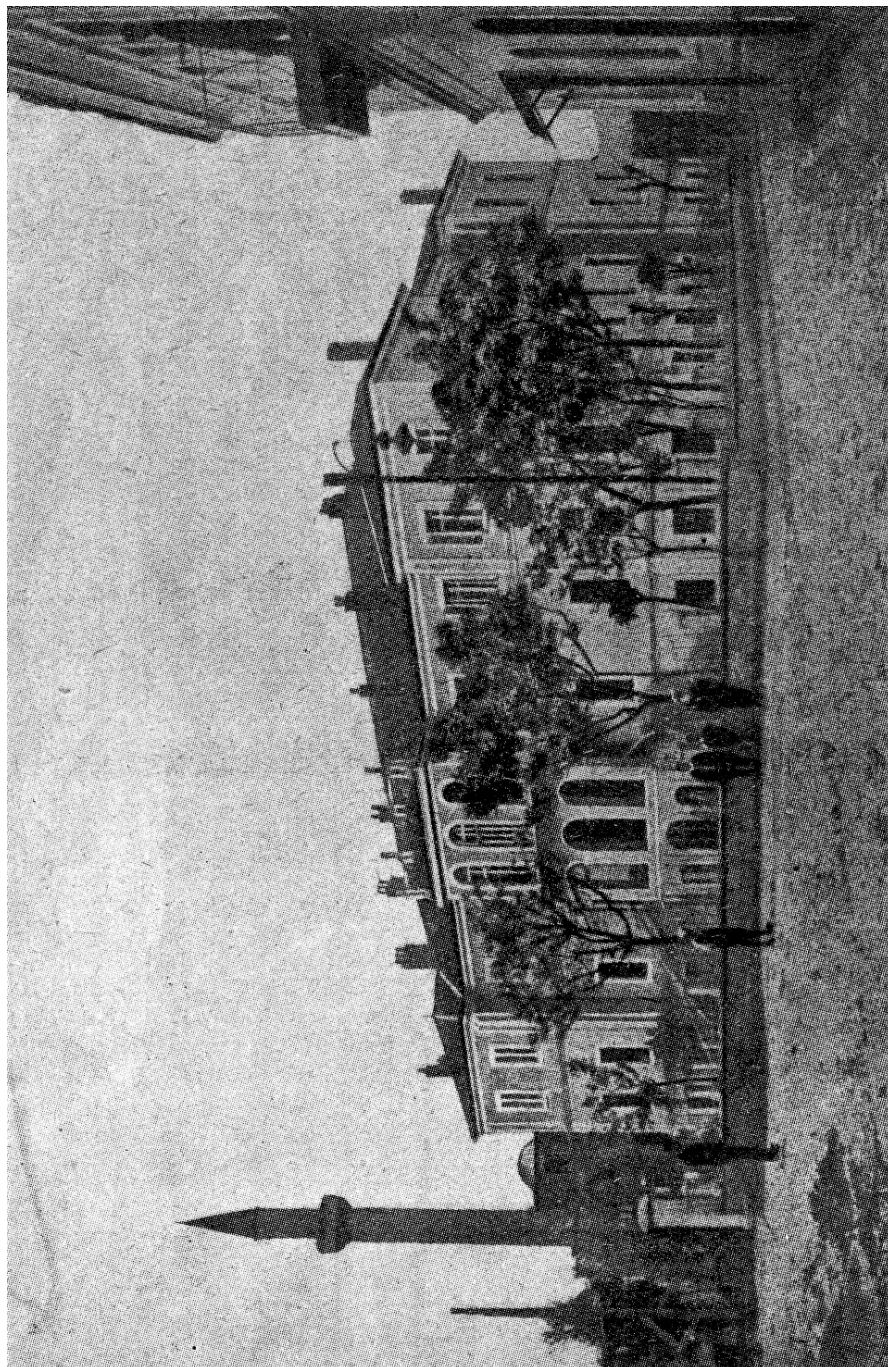
¹¹ *КС*, бр 38.

¹² *КГ* броји укупно 416, а *КС* 408 страна. У првој *Кронизи* пагинација је континуирана, док код Суботића важи само за појединачан број.

¹³ Број 20 изашао је 30. децембра, а број 21 тек 27. јануара 1913. Следећи број 22 носи датум од 3. фебруара, а наредни тек од 24. истог месеца.

Последњи поздрав Косовском Осветнику

Окружно начелство у Приштини

материјала једноставно не би могло ни замислити. Другим речима, све врсте илустрација са ових страница не представљају пратећи, него суштински део сваког од ових часописа. Бројчано гледано Суботићева *Кроника* донела их најмање, свега 373. Нешто већи број, 400 заступљен је код Гребанца, а највећи код Шијачког – 850. Ипак, ако упоредимо број примерака и њихов обим (један или пола табака), то сугерише да су сва три часописи у погледу илустрација готово сасвим идентична, тј. са око 6 слика по броју. Укупан збир од преко 1.600 чини се заиста упечатљив, мада одмах треба рећи, да је он стварно за око стотинак мањи, пошто су истоветне слике и то готово искључиво фотографија доста честа појава. Десетак међу њима, од којих су неке данас легендарне, појављују се у сва три часописа.¹⁴ Закључак који се већ сам по себи намеће је тај да су захваљујући баш овим часописима дотичне фотографије постале оно што јесу – својеврсна симболика рата 1912–1913. године.

Представљање фотографија неминовно нас наводи на њихове ауторе, мада се њихово откривање, барем на овом ступњу наше историографије, чини прилично јалов посао. Наиме, фотографије, у сва три часопис, без обзира на тадашњи још више потоњи углед њихових твораца, ретко су биле потписиване. Стога се стиче, наравно погрешно уверење, да се иза имена Паје Јовановића крије тек неколико фотографија или пак само једна уметничка слика.¹⁵ Риста Марјановић прошао је још незапаженије, са само три потписане фотографије у *Балканском Рату*, и објавом Гребанчевом да ће у неким бројевима „донети снимак фотографа Нјујоршког Херолда са његовог ратног пута са Првом српском армијом“.¹⁶ Иза тога, у стварности, остала је чињеница да је Марјановић ратну кампању 1912–1918. године обележио са око 6.000 негатива, а да је његов целокупни опус од 1910. до 1960. године, досепо до броја од чак 8.542.¹⁷ Од свега овога Марјановић је до данас (за период 1912–1915 године) заслужио један једва достојан албум са тек 229 фотографија, које су уз овако миноран број још и погрешно датирани.¹⁸ Део старијег и много квалитетнијег каталога из 1973. даје за овај период још мањи број фотографија, тек 141.¹⁹ Несразмер у познавању Марјановићевог ауторства навешћемо и на примеру нашег дела истраживања пошто смо утврдили да на само две потписане Марјановићеве фотографије у часопису *Балканској рат*, следе још 21, без његовог имена, при чему је сасвим логично претпоставити да и овај број сигурно није коначан. Истоветан случај је

¹⁴ Поменућемо само неке: фотографије потпуковника Александра Глишића и мајора Велимировића, пролазак српских војника испод једне капије у Скопљу, заробљене турске пушке у Битољу, Уђумати (управне зграде) у Приштини и Битољу и сл. Међу овима је вероватно најпознатија и најчешће представљана „Последњи поздрав“, аутора Ристе Марјановића.

¹⁵ Ради се о репродукцији знамените слике *Крунисање Душаново у Скопљу*. КС, бр. 10.

¹⁶ Ови огласи објављени су на последњим странама бројева 19 и 20 при чему ауторство на појединим фотографијама уопште није назначено.

¹⁷ *Збирка фото-негатива Ристе Марјановића*, (предговор и каталог М. Гордић), Београд 1973.

¹⁸ *Ратни албум Ристе Марјановића 1912–1915. године*, Београд – Горњи Милановац, 1987.

¹⁹ *Исто*, 16–25; фотографије 15–156.

и са старијим и много обимнијим албумом Андре Поповића из 1926. године. Његових 2.650 фотографија из времена Првог светског рата дају знатно ширу слику, али поново уз исту погрешку.²⁰ Фотографије настале током балканских често су пребациване у Први светски рат, па су поређења и путем њих утврђивање појединих анонимних фотографа из часописа, ако не немогућа, оно бар веома тешка. Тек најновије издање једног албума, заправо фото-монографије посвећене Самсону Чернову и могућност упоређење са материјалом објављеним у часописима дају нам, пре свега, непобитно утврђивање имена једног од сарадника, као и даљу могућност за подробну анализу сваке појединачне фотографије. Потписници стотине осталих фотографија, изузев тек „понеког“ Живковића, Антонијевића, Зиндовића или руског поручника, сниматеља – добровољца Апухтина (Аспухћина), издатих у *Кроникама* и *Балканском рату* за нас и даље остају непознаница.²¹ Овај пропуст у ауторизацији фотографија чини се још чуднијим ако је познато да је војска током балканских ратовима имала своју фотографску секцију при Врховној команди и да је њен шеф био познати, поред осталог и фотограф, Драгиша М. Стојадиновић.

Због свега наведеног часописи о којима овде говоримо представљају, за фотографију и не само за њу, непроцењив историјски извор, нарочито у погледу датације. Једноставно, свака фотографија која се у њима појављује, несумњиво је настала пре 25. децембра 1913. јер је то датум који носи последњи од бројева сва три ова часописа.²²

Почетак сваког издања, његов основни показатељ, свакако је насловна страна. У том погледу међутим, и поред извесне шароликости, није владала посебна оригиналност па су насловне стране часописа међусобно доста сличне. Извесна одступања ипак постоје, а највеће од њих јавља се код *Кронике* чији је уредник био Каменко Суботић. Прво, код њега насловна страна у виду илустрације није увек обавезна, те је у око петини бројева била замењена текстом. Већина ових углавном су штампана документа, о чему ће касније бити више речи, или какав пригодан садржај, било да се ради о понеком прозном, или још чешће лирском тексту. У другом случају, када је дата илустрација, она не покрива читаву страницу, него је мањег формата, отприлике величине разгледнице, и јавља се уз текст. Код друга два часописа, илустрација је преко целе насловне страна, а пропратни текст односи се искључиво на легенду.

Садржај насловних страна ових часописа, барем на први поглед, делује крајње шаролико. На њима су владари и заповедници, разне верске и друге грађевине, разнолики предели, народи и људи. Неки садржаји, апстрахујући при том домаће владаре, ипак су нешто истакнутији. Код Гребанца, чешће него код друга два, појављују се слике комитских војвода, а као својеврсна супротност

²⁰ Поред огромног броја, тиме и разноврсности и код Поповића се могу наћи две потпуно идентичне фотографије, мада понекад у измењеном формату.

²¹ Као крајње ретки потписници појединих фотографија у часописима, конкретно у *КГ*, јављају се Живковић и Антонијевић и непознати руски поручник по имену Апухтин (Аспухћин).

²² Ради се о датуму последњег, четрдесетог броја *БР*. Наведени датум је по старом календару.

томе, фотографије турских војних заповедника. Насловна страна *Балканског рата* чини се некако најспецијализованија, због тога и прилично неразнолика. На отприлике око четвртине насловних страна приказани су српски и црногорски владајући дом, почевши од краљева Петра и Николе. Даље, око половине од укупног броја насловних страна, намењено је домаћим високим војним званичницима, док се сви остали садржаји, јављају на тек десетак.

Визуелни садржај и структура насловних страна делом су се пројектовали и на њихов унутрашњи изглед, при чему је сваки од часописа имао своје, како квалитативне тако и квантитативне особености. Фотографије појединих лица у сваком од часописа врло су бројне, па тако у *Балканском рату* оне заузимају добру трећину од чега је више од половине укупног броја посвећена погинулим или умрлим. Заправо, можда најочљивија разлика између првих и последњих бројева тог часописа је та што су први били резервисани за живе јунаке, а последњи за покојне хероје. У сваком од три часописа, виши официри, заповедници заузимају посебно место, мада је њихов омер, крајње неједнак, нарочито када се ради о страним. У Суботићевој *Кроници* од странаца фотографијом су представљени само бугарски генерал Савов и Хасан-Риза паша, први командант Скадра. Код Шијачког, представљање страних команданата је пропорционално, 7 бугарских и исто толико турских. Када се ради о странцима, Суботићев опсег у извесном смислу, чини се најшири. На страницама његове *Кронике* нашло се места за 5 бугарских и чак 12 турских заповедника, од чега је бугарски генерал Тошев, приказан са чак две фотографије, док су турски заповедници Абдулах и Фети-паша заслужили чак и насловну страницу. Фотографије домаћих команданата, укључујући ту и црногорске, углавном су уобичајене. То су четворица будућих војвода, команданти армија и дивизија, уопште они, чији су ликови више него познати. Заступљеност других војних личности варира од часописа до часописа, мада се неке историјски нешто мање познате, попут потпуковника Александра Глишића, мајора Војислава Велимировића или мајора Аце Здравковића јављају на фотографијама сва три гласила, било због родбинских веза, уплива Црне Руче, или, што им је свима заједничко, због своје јуначке погибије. Фотографије других, још „анонимнијих“ јунака још су бројније и с обзиром на то да су можда и јединствене, тиме и значајније од претходних. Војна лица у ширем смислу представљају и четници тј. Комите, који су барем бројем фотографија, њих близу тридесет, Гребанцу били „најмилији“. Друга два уредника, свела су њихов број само на неколико најпознатијих попут војвода Дејана и Вука или Василија Трбића.

Фотографије представника цивилних власти знатно су ређе, а када се ради о страним оне осим изнимно, готово да не и постоје. Тачније, једини прави изузетак је грчки председник владе Венизелос. Домаћи представници власти прошли су ипак боље, мада осим председника владе и министра спољних послова Николе Пашића, ни они нису редовни. Тако их је Суботић, изузев министара војних Радомира Бојовића и Милоша Божановића, у својој *Кроници* потпуно изоставио. Супротно од њега Шијачки и Гребанац фотографијом су

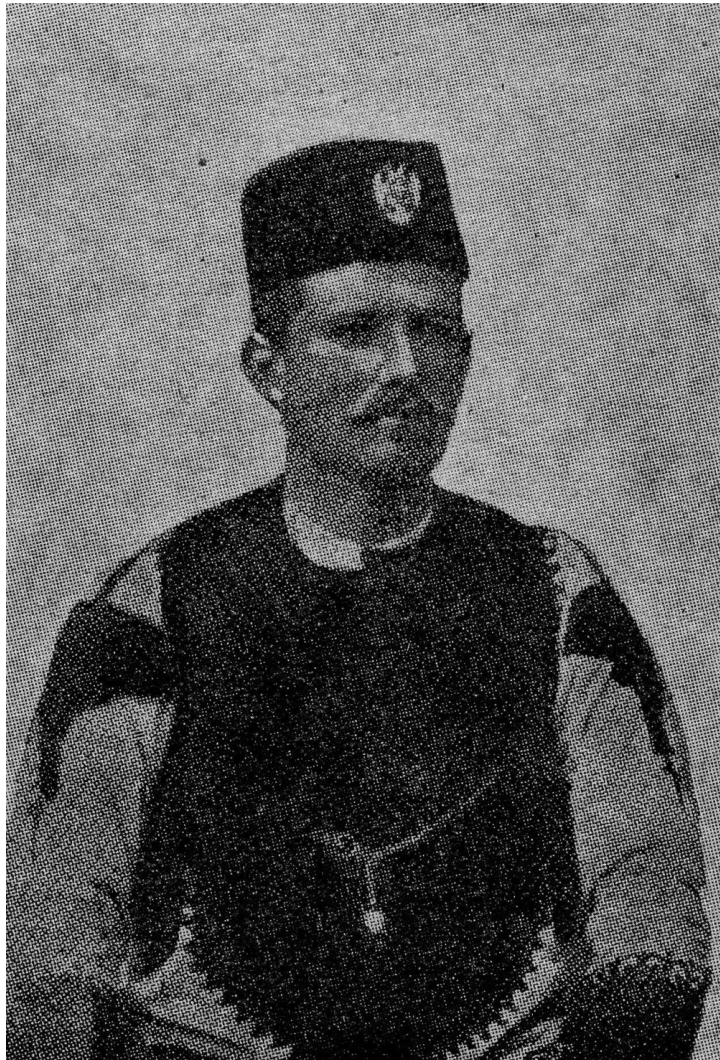
Пешадијски потпуковник Александар Глишић

Пешадијски мајор Велимир Велимировић

Пешадијски мајор Александар - Аца Здравковић

Вођа четника Василије Трбић, који је рањен у Кумановској бици

Војин Танкосић. капетан, један од најхрабријих комитских вођа

обухватили свих 10 министара, из 7 ресора колико је тада постојало.²³ Уопште, од највиших представника домаћих власти, једино се уз Пашића, слика Андре Николића председника Народне скупштине појављује у сваком од ова три гласила. Фотографије нижих инстанци власти као нпр. начелника нових округа знатно су ређе.²⁴ Упоредивши сва три уредништва долазимо до закључка да је појединачна фотографија, код Суботића најмање заступљена, док су друга двојица, Гребанац, а нарочито Шијачки томе посветили знатно више пажње. Код оваквог приступа, изгледа да није био пресудан само уреднички осећај за фотографију, него вероватно и њена доступност. Уз све ово следи и чињеница да је Душан Шијачки с обзиром на најдуже излажење листа, имао могућности да прикупи и највећи број фотографија.

Поређење ових часописа указује на још једну одлику. Упркос томе што је уметничка представа у виду репродукције слике или цртежа присутна у сва три часописа, у Гребанчевој *Кроници* она је знатно заступљенија. Овим је унет не само својеврстан вид драматургије, што се очигледно и желело, него је и формат ових слика често знатно већи него у случају фотографије. Каткад су то и две средишње стране (дуплерица), међу којима су најимпозантније „У бугарском главном стану“, искоришћена у часопису чак у два наврата и „Бегство турске коњице од Лиле Бургаса“. Врло успеле, у формату од читаве стране, су и „Српска коњичка патрола у наступању кроз Новопазарски санџак“, „Бегство турске коњице“ и „са Солунских улица“, као и анонимни портрет под називом „Један црногорски Ђетић“. Ликовне представе супарничких флота, поготово турске, такође поседују извесне уметничке квалитете, а сличних примера могло би се набројати још десетак.²⁵ За разлику од ових значајне представе овог типа у другим гласилима веома су ретке. У часопису Душана Шијачког истиче се „Побеђени за време примирја“ али и вероватно најпознатија ликовна представа овог типа, легендарна „Српска коњица победоносно запливава у Јадранско море“.²⁶

Прилична разноликост визуелних садржаја о којој је до сада било речи, открива нам још једно обележје ових часописа. То је њихов колажни карактер. Иако се, гледано ондашњим очима, ради и часописима са претежно савременом ратном тематиком, они доносе илустрације, као и текстове историјске садржине. Ту су и фотографије и написи гео и етнографског карактера и коначно да само поменемо, немали број књижевних текстова.

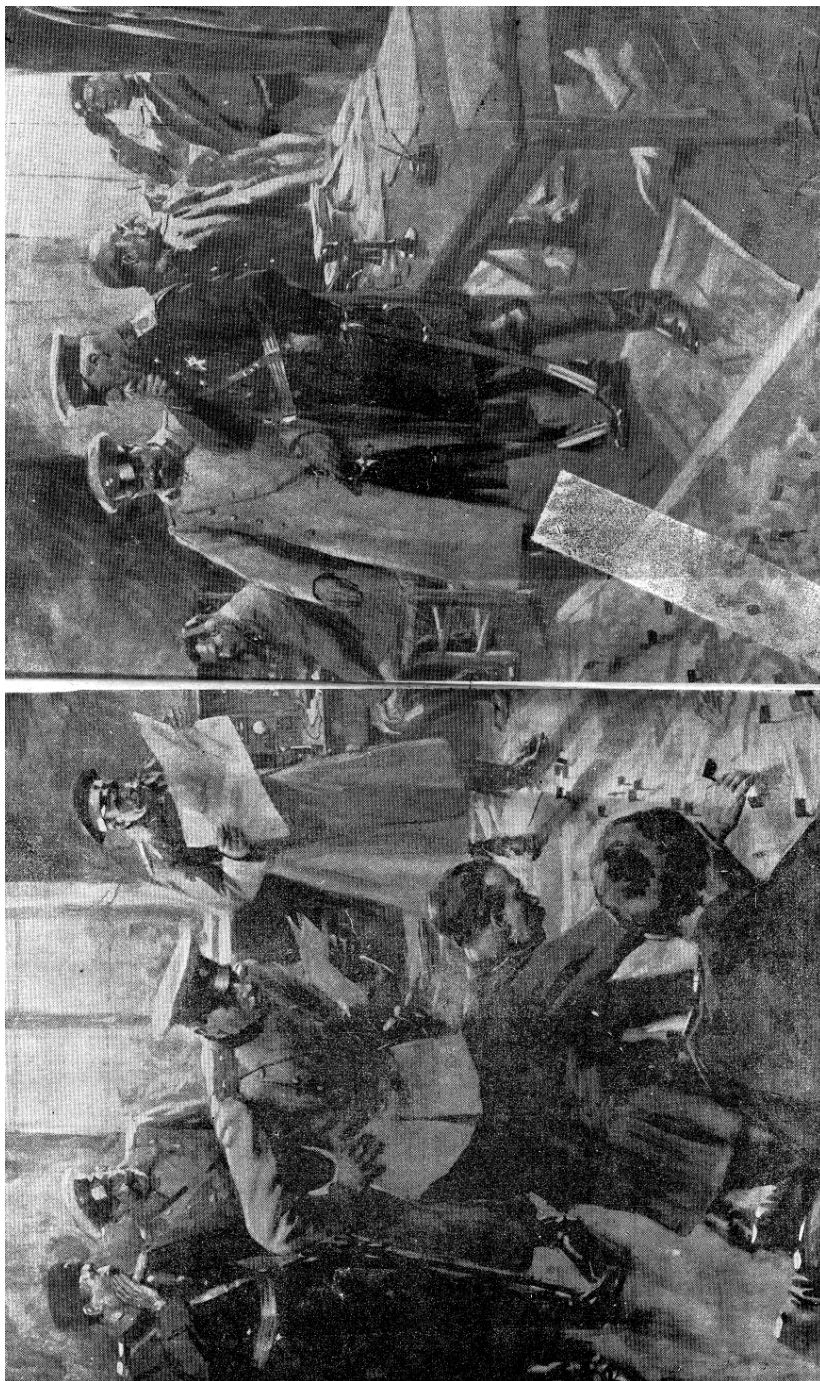
Часописи које смо овде представили имали су, односно, имају двоструку улогу. За савременике они су представљали првокласну ратну информацију, ону која их је нарочито посредством фотографије готово у потпуности примакла бојишту. Са данашњег пак становишта ради се о првокласној историјској грађи, визуелној као и наративној, који услед губитка осталих извора током времена све више добија на значају.

²³ Списак министара и министарстава види: Д. Мрђеновић, *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд 1987, 197.

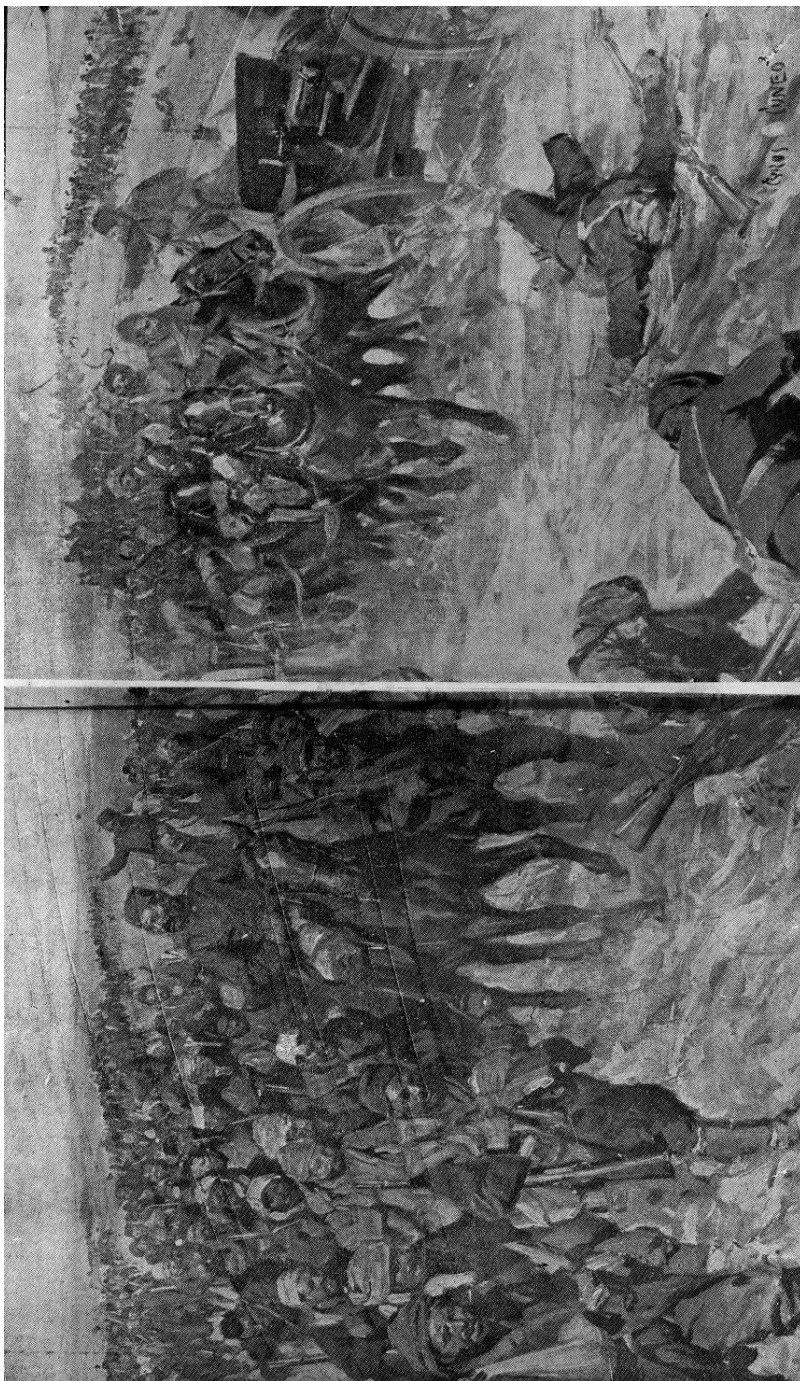
²⁴ Ради се о Милану Доронтићу, Милораду Јовановићу, Андри Динићу, Ивану Иванићу, као и двојици начелника битолског округа – Душану Алимпићу и Браниславу Нушићу.

²⁵ Наведене слике објављене су у бројевима 5, 8, 12 и 16. Представе грчке и турске флоте, тј. појединих бродова налазе се у бројевима 3 и 6.

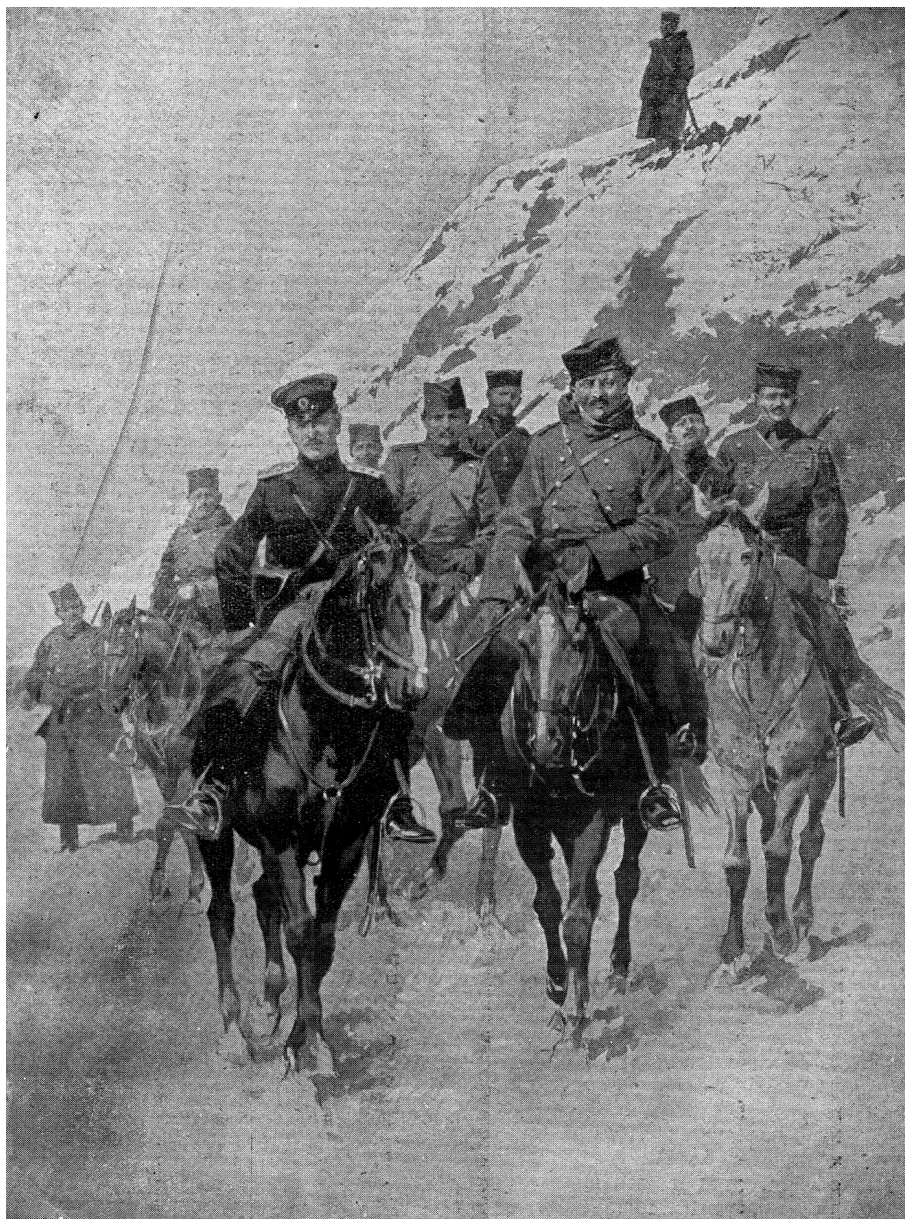
²⁶ *БР*, бр. 37 од 1. децембра 1913, 579.

У главном бугарском стану

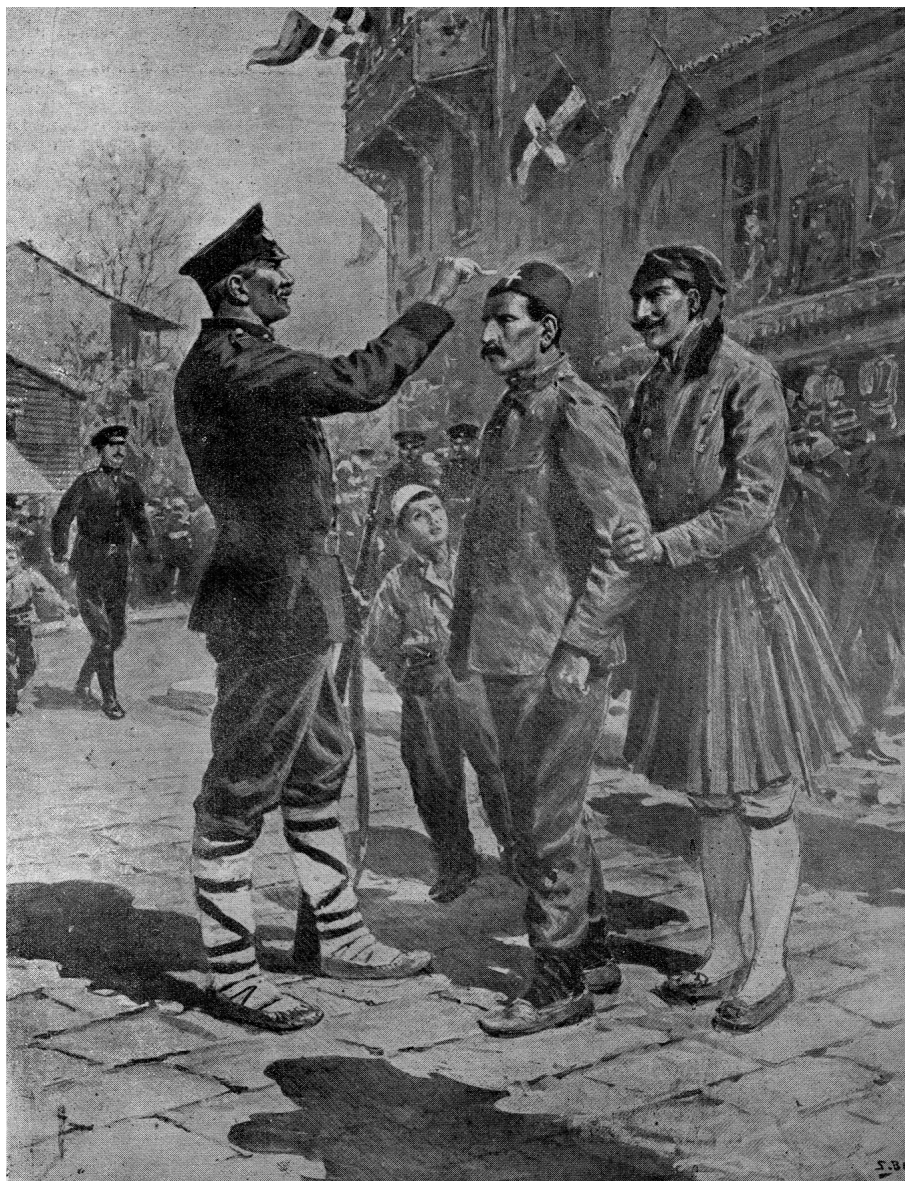
Бегство турске војске од Луле Бургаса

Српска коњичка патрола
у наступању кроз новопазарски санџак

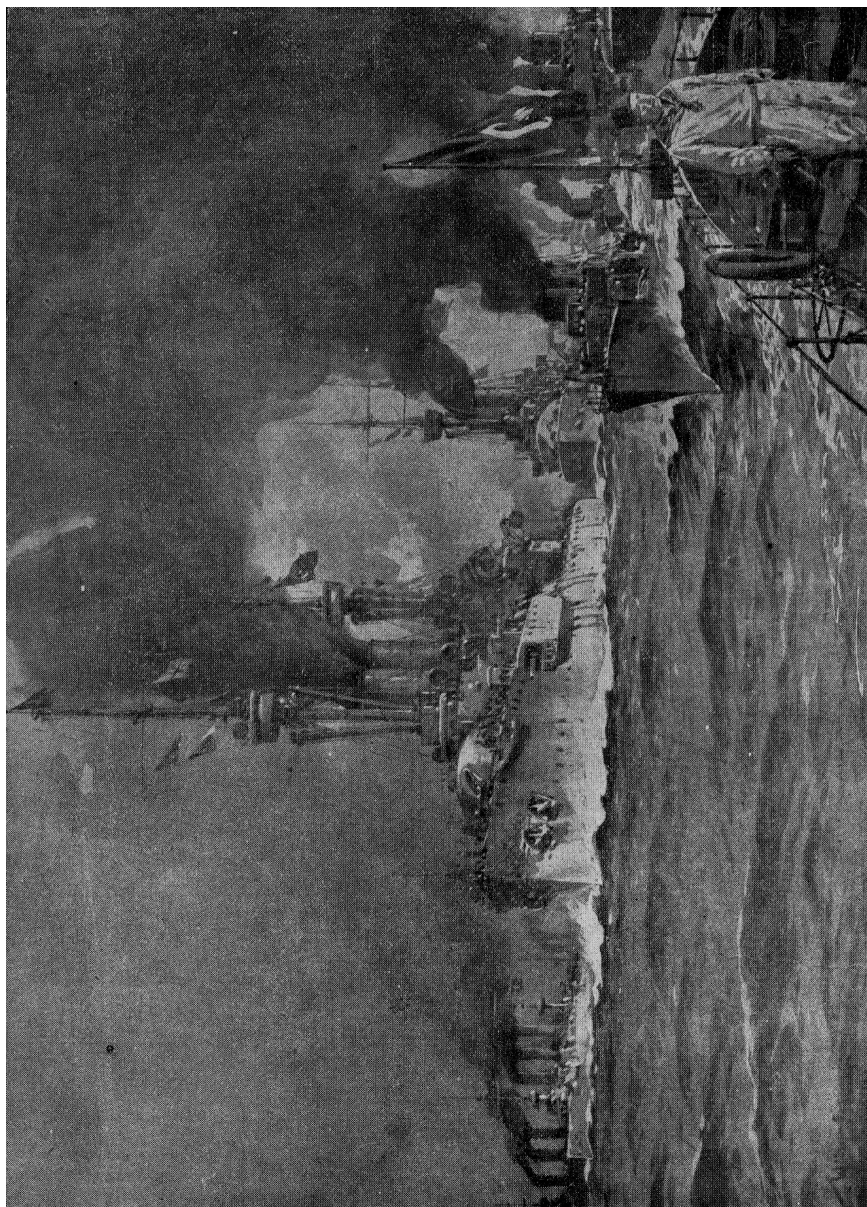
Бегство турске коњице

Са солунских улица

Један црногорски ђетић

Турска флота

Српска коњица победоносно запливава у Јадранско море

**Božica Mladenović
Milić J. Milićević**

THE BALKAN WARS IN THE SERBIAN ILLUSTRATED PERIODICALS

Summary

In this paper, the “fusion” of war photographs and periodicals is analyzed on the example of three illustrated journals: the Illustrated War Chronicle of Svetolik Grebanac, the Illustrated War Chronicle of Kamenko Subotić and the Balkan War in Pictures and Words in 1912-1913 of Dušan Šijački. The similarity of content and illustrative material explains why the authors have adopted general methodological approach to journals, rather than individual one. Much space is given to the analysis of the illustrations in journals as well as to issues related to authorization of some photographs. Numerous photographs, their authors, layout and content of the front page are presented. The photographs were dominated by rulers, military commanders (domestic and foreign), the soldiers, often not among the living. The images of civilian government were less published, mostly those showing Nikola Pašić and Andra Nikolić and rarely lower-level government officers.

Keywords: the Balkan Wars, periodicals, illustrative material.